

Ю. Констанкевич,
аспірант кафедри конституційного права
Національного університету «Одеська юридична академія»

КОНТИНУЇТЕТ ТРАДИЦІЇ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ СТАНДАРТІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КОНСТИТУЦІЇ

Розвиток та еволюціонування конституційних явищ нерозривно пов'язані з тяглістю конституційної традиції, на основі якої функціонує конституційна система. Цінності й принципи, які становлять основу конституції, можуть ґрунтуватися, наприклад, на європейській чи американській моделях конституційного порядку, однак конституційна ідентичність кожної окремої держави, зокрема України, має право на вміщення своїх характерних положень щодо функціонування влади чи механізму захисту прав людини. Норми чинної Конституції України спираються на багатовікову історію українського державотворення, частиною якої є прийняття або складання проектів конституцій Української держави. Принцип доброчесності владних представників, який можна прослідкувати в Конституції України, є поряд з інституційним механізмом і професійною компетентністю, одним із важливих аспектів діяльності органів публічної влади. Отже, поставлено завдання проаналізувати історичні конституційні акти з метою встановлення наявності чи відсутності континуїтету традиції морально-етичних стандартів влади в українській конституції.

Дослідження спирається як на офіційно прийняті законодавчі акти й проекти конституцій Української держави, починаючи від П. Орлика, надалі простежуючи продовження конституційної традиції в працях М. Костомарова, Г. Андрузького та конституційних актах ХХ сторіччя. Велику кількість

сучасних конституційних проблем можна вирішити і спираючись на методологію історичного абстрагування, проте за наявності конституційної традиції доброчесності влади в широкому сенсі цього терміна (*moral integrity*) цей аспект потрібно враховувати як елемент багаторічного формування конституційної свідомості, що є чинником дії конституційної системи.

«Конституція Пилипа Орлика». Договори й постановлення прав і вольностей військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками й тим же Військом Запорізьким (далі – Конституція 1710 р.), сьогодні більш відомі під назвою «Конституція Пилипа Орлика», затвержені 5 квітня 1710 р. Для визначення конституційної традиції та ідентичності конституційної системи в Україні вищезазначений документ відіграє значно важливу роль, позаяк основи правової думки, закладені в цих (як їх по-іншому називають) пактах, можуть певним чином відображатися в умовах дії сучасної конституції, хоча досі незавершеною є дискусія щодо реального статусу Конституції 1710 р. в тому сенсі, наскільки цей документ є конституцією в сучасному розумінні.

Із цього приводу варто зауважити деякі його сутнісні аспекти. За своїм змістом Конституція 1710 р. спрямована на 1) обмеження привласненої понад міру самодержавної влади з метою 2) запобігання безправ'ю, що завдало значної

шкоди давнім порядкам, правам і вольностям військовим, наклавши тягар на весь народ (преамбула); 3) встановлення зовнішнього курсу й політики (протекторат Шведської Корони, взаємовідносини з Кримською державою тощо); 4) розподіл влади та повноважень між Гетьманом, Генеральною Старшиною, іншими радниками та судом (статті, зокрема 6–10); 5) основи соціальних гарантій (відсутність оподаткування козацьких вдів і сиріт – стаття 11); 6) привілеї місцевого самоврядування (стаття 13); 7) інші основоположні норми податкової, соціальної та політичної спрямованості [1]. Ці ознаки характеризують документ з боку укладення в ньому фундаментальних і стабільних основ функціонування суспільства й держави, що, зокрема, виконує й сучасна конституція. Ба більше, забезпечення прав та обмеження державної влади є чи не найголовнішими завданнями конституцій з позиції доктрини конституціоналізму. З огляду на це, Конституція 1710 р. може бути розглянута як визначний конституційний акт в історії українського права.

Отже, чи можна виокремити певний принцип доброчесності управлінців у Конституції 1710 р. та охарактеризувати його у сучасній інтерпретації? Здебільшого весь документ складено з позицій християнських чеснот і будь-які його норми зв'язуються цими доброчесностями. Преамбула Конституції 1710 р. (а отже, і безпосередній текст Пактів) розпочинається з прославлення Бога у Святій Трійці [2, с. 155], що вже можна співвіднести з традицією Конституції України, яка, відповідно до преамбули, прийнята з усвідомленням відповідальності перед Богом. Окрім цього, перша стаття Конституції 1710 р. передбачала єдину православну віру східного сповідання та викорінення іновір'я [2, с. 157], що, отже, свідчить про підтримання тих моральних ідей, що несла собою відповідна релігія.

Між тим автор Конституції 1710 р., зазначаючи про православну віру, виходить із логіки трьох богословських чес-

нот, першою з яких є віра [2, с. 157]. Як відомо, окрім віри, іншими чеснотами є надія та любов, при цьому остання з них найбільша (*1 до Коринтян, 13:13*). Принагідно варто зауважити, що дискусія навколо віри як чесноти здійснена ще св. Августином, який у праці «Про град Божий», говорячи про попередні види доброчесності: розсудливість, справедливість, стійкість і поміркованість, указав фактично про їх другорядність, на головне ж місце поставивши віру як нову основу доброчесності [3, р. 184]. Тому першим і важливим аспектом Конституції 1710 р. з погляду доброчесності визнані християнські чесноти.

Однак Пакти виділяли й інші важливі достоїнності, що були необхідні певним представникам влади. Зокрема, стаття шоста передбачала формування загальної ради у Війську Запорізькому. Так, окрім Генеральної Старшини й городових полковників, до складу ради обиралися по одній визначній, розсудливій і заслуженій особі від кожного полку [2, с. 160]. Це свідчить про те, інтерпретуючи сучасною термінологією, що такі особи повинні бути визнаними діячами у своїй царині з відповідним рівнем довіри. Крім того, норма цієї статті передбачає: «Якщо від Ясновельможного гетьмана до загальної ради надійде яка-небудь пропозиція, то всі добропорядно, без своєї чи чужої користі, без душогубних задрощів та ворогування зобов'язані будуть радити так, щоб ці поради не призвели до шкоди для честі гетьманської, загальних тягарів Вітчизни, розорення та, не дай Боже, згуби» [1].

Як видно із цієї норми, до радників встановлюються не тільки *preconditions*, а й умови доброчесності під час своєї діяльності: добропорядність, відсутність конфлікту інтересів, владна синергія. Окрім цього, діяльність ради повинна дбати про гетьманську честь, що є основоположною категорією доброчесності гетьмана. Це можна спостерігати й у преамбулі Пак-

тів, коли йдеться про обрання Пилипа Орлика як достойного гетьманської честі, так і в статті сьомій, яка регламентує одну з підстав юридичної відповідальності: «ображення гетьманського гонору» [2, с. 157, 162].

Окремо варто відзначити особу, яка могла зайняти посаду генерального підскарбія, – людину значну, заслужену, маєтну та добросовісну, а також осіб, що могли бути підскарбіями в полках, – люди значні й багаті (стаття 9) [1]. Отже, встановлюються вимоги з погляду доброчесності як здатності до ухвалення справедливих рішень (заслуженість і добросовісність), а також доброчесності як відсутності приватного майнового інтересу чи неправомірної вигоди (маєтність).

Конституція 1710 р. чітко розмежує публічний і приватний інтерес управлінців, зокрема неможливість отримання власної вигоди від свого становища. Так, стаття десята серед іншого передбачає: «... щоб панове полковники, сотники, отамани з усіма військовими та посполитими урядниками не наважувалися виконувати панщин та відробітки на своїх приватних господарствах силами козаків та посполитих...», «... остаточно постановляється, щоб Ясновельможний гетьман жодними, хоч би й найбільшими, подарунками та респектами не спокушався, нікому за хабарі в урядах ні полковничих, ні інших військових чи посполитих посад не давав і насильно в уряд нікого не призначав»; стаття 14 установлює: «... щоб ні військові чи їхні слуги, ні слуги Ясновельможного гетьмана, переїжджаючи у приватних, а не у військових справах, не вимагали підвод, харчів, напоїв, поклонів та супроводження, бо через це міста розоряються, а бідний народ знищується» [1]. Отже, з метою запобігання корупції, а також чіткого розділення приватних і публічних справ, Конституція 1710 р. реально встановлює передумови для утвердження фінансової доброчесності.

Конституційні проекти XIX – поч. XX сторіччя. З метою відображення тягlosti конституційної традиції, зокрема щодо утвердження самостійності України, варто коротко виокремити деякі проекти документів, що можуть бути цікавими з погляду конституційного права. Один із політичних документів, запропонованих М. Костомаровим, під назвою «Книга буття Українського народу», або, як її називає професор М. Томенко, «Світоглядна конституція українських інтелектуалів XIX ст.» [4, с. 41], навряд чи можна назвати конституційним актом для держави, проте деякі його положення мають значення для конституційної думки. Незважаючи на те що М. Костомаровим було запропоновано слов'янський союз (п. 104) [5], надто гостро ставились питання про необхідність здобуття свободи й рівності в Україні. З погляду моральних стандартів Книга буття була ґрунтована на християнських цінностях і вірі, при цьому наполегливо засуджувалися узурпація та самодержавство влади.

Так, у п. 72 М. Костомаров, описуючи історичний український процес, зазначає: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а екомпоновала собі козацтво, єсть то ітеє братство»; п. 76 фактично продовжує цю тезу: «... і день ото дня росло, умножалось козацтво і незабаром були на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного...» [5, с. 256]. Схожі вислови зазначаються й у п. 93, коли йдеться про наслідування християнства на майбутнє. З погляду доброчесності представників публічної влади варто сказати, що цей документ установлював передумови для відвернення узурпації влади й установлення чесного християнського урядування.

У Начерках Конституції Республіки Г. Андрузького теж можемо знайти ідею про певний союз слов'янських народів у вигляді штатів, які, у свою чергу, діляться на округи, області й общини [6], проте для правничої

думки вони (нариси) теж мали вагоме значення. Начерки передбачали досить прогресивні ідеї з погляду особистої свободи людини та рівності, де кожен за народженням має право на свободу, майно, рід, життя й рівність перед законом, а також за законними заслугами право на владу та почесні (статті перша і друга Начерків до другого конституційного проекту) [7, с. 418–419]. Між тим, наприклад, в общині на посаду від голови, депутата, старшини чи писаря не могла бути обрана особа, якщо вона поганого поведіння, а непристойна поведінка є підставою для відсторонення й відставки кожного члена управи [6], що свідчить про необхідність моральнісної поведінки урядовців.

Відійшов від ідеї об'єднання слов'янських земель, а мав мету створення вільної самостійної України – спілки вільних і самоправних земель – М. Міхновський і представники Української народної партії, які в 1905 р. опублікували Основний Закон Самостійної України – Спілки народу українського. У цьому проекті конституції гарантувалося широке коло прав і свобод людини, їх рівність тощо [8]. Окремо потрібно сказати про рівність чоловіків і жінок, серед іншого, допущення їх до виконання офіційних обов'язків (п. 13). Із погляду добросовісного виконання управлінцями своїх обов'язків установлювався відповідний механізм його забезпечення. Так, п. 29 передбачав, що *«не потрібен ніякий попередній дозвіл, щоб пізвати до суду якогось урядовця»*, п. 70 обмежував право президента на амністію, яку останній не може надати міністрам, хіба що *«тільки на жаданні однієї з двох хат»* – ради представників чи сенату (п. 80). Крім того, встановлювався суд присяжних, який був не тільки щодо карних злочинств, а й для переступів пресових і політичних (п. 87) [8]. Отже, бачимо, що представники політичної влади повинні були відповідати перед судом, у якому народ бере безпосередню участь. Крім того, забезпечувався принцип публічності влади:

законодатної (п. 38), судової (відкриті засідання та виголошення присуду при відчинених дверях – пункти 85, 86) [8]. Отже, головні принципи морально-етичних стандартів представників публічної влади імпліцитно в цьому проекті конституції виокремити можливо.

Конституції УНР, ЗУНР та інші документи 1917–1920 рр. Конституція Української Народної Республіки, що прийнята 29 квітня 1918 р., проголосила Україну суверенною й самостійною державою (п. 1) [9]. Прямих імперативних правил щодо наявності певних добросовістостей у представників влади, зокрема виконавчої чи судової, в Українській Народній Республіці Конституція не проголошувала, однак вона давала можливість безпосереднього обговорення тих чи інших претендентів представниками народу. Так, по-перше, п'ятий пункт Конституції встановлював: *«... не порушуючи єдиної своєї влади, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації»* [9], що фактично означало найбільш наблизений рівень представників влади до народу, що формує громадянську довіру, крім того, тут проявляється явний принцип субсидіарності, оскільки широка децентралізація означає не що інше, як вирішення необхідних питань на найбільш низовому рівні.

По-друге, Всенародні Збори, які, згідно з п. 23 Конституції, є верховним органом влади в УНР, надають владу та затверджують Раду Народних Міністрів (виконавчу владу) (пункти 51, 52), а також формують органи судової влади (п. 23) [9]. Очевидно, серед іншого, коли йдеться про судову владу, її виключне формування законодавчим політичним органом є недосконале, однак, за принципом цієї Конституції, це давало змогу безпосереднім представникам народу призначати тих осіб, які, на їхню думку, змогли б якісно та чесно виконувати свої обов'язки.

Однотипним чином (від органу, в якому зосереджена влада) формува-

лися Кабінет Міністрів і Генеральний Суд згідно із законом «Про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., виданим Гетьманом усієї України П. Скоропадським. Зокрема, згідно з першим пунктом цього документа, влада управління належить виключно гетьману, який призначає Отамана Ради Міністрів і затверджує й скасовує Кабінет (п. 3), а також призначає генеральних суддів (п. 44) [10, с. 84–86]. Отже, щодо особистісних якостей відповідних посадових осіб гетьману належала широка дискреція, однак за проступні на посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягали громадській і карній відповідальності [10, с. 86], що, отже, свідчить про громадянську підзвітність влади.

Значно концентрованим навколо основної проблеми – незалежності Західноукраїнської Народної Республіки, був Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорської Монархії, ухвалений 13 листопада 1918 р. Цей документ визначав, зокрема, назву, кордони, державну суверенність, символи тощо [11, с. 96]. Фактичним доповненням до нього був Закон про виділ Української Ради – 9 членів ради та Президент, на яких покладалися обов'язки щодо іменування членів уряду, виконання амністії, призначення начальників верховних державних урядів [11, с. 97], однак, конкретних указівок на певні морально-етичні якості призначуваних представників влади ці документи не надавали.

Нереалізований проект Основного Державного Закону Української Народної Республіки 1920 р., який установлював самостійність і незалежність України, був більш розгорнутим документом щодо формування органів влади, норми якого можуть трактуватися як такі, що основані на принципі доброчесності публічної служби. Так, наприклад, представники законодавчої влади, яка належала Державному Союму до часу скликання Державної

Ради (артикул 55), згідно з присягою, обіцяли та клялись «*Великим Господом перед Святою Його Євангелією, що буду у всьому совісно виконувати обов'язки члена Державного Союму...*» (артикул 60), при цьому в разі невизнання релігійної обітниці було дозволено не складати присягу перед Богом, однак інша частина щодо совісного виконання обов'язків залишалася [12, с. 132–133].

Водночас Головою Української держави, на якого покладається верховна виконавча влада (артикул 106), міг бути громадянин українського походження, православної віри (артикул 107), який має скласти присягу на чесне та сумлінне виконання обов'язків, при цьому мати до всіх справедливості (артикул 119). Принагідно варто зауважити, що ця посада була призначувана – владою Державної Ради (артикул 119) [12, с. 141–143]. Крім зазначеного, проект конституції встановлював механізм захисту від nepотизму, зокрема в артикулі 127, який передбачав неможливість міністрам, керуючим міністерствами й іншим урядникам бути членами сім'ї Голови Держави [12, с. 144]. Щодо суддів установлювався принцип їх незалежності, а також усність і прилюдність судового процесу [12, с. 146]. Окрім того, проект конституції надавав додаткову можливість на рівні закону визначати необхідні якості представників влади (наприклад, артикули 39, 129, 131, 138, 140, 143) [12, с. 130–146], що є достоту важливим для забезпечення владної доброчесності.

Варто згадати про ще один нереалізований проект Конституції Української Народної Республіки 1920 р., запропонований професором Київського університету О. Ейхельманом. Проект передбачав республіканський (проте федеративний) демократичний устрій держави (§ 1) з владою таких суб'єктів, як установча влада народу та відповідні органи на федеральному рівні: парламент (двопалатний – § 25), державний голова, міністерство, суд, кон-

трольні органи (§ 11) [13, с. 17–23]. Сама конституція, згідно зі вступом, була пронизана етичним принципом, за яким державна справа – це вища громадська справа людськості, це справедливе, розумне й моральне державне панування на основі вільного співжиття (частина I, абзаци 2 і 3). Фактично для відстоювання Української держави конституція вимагала розвитку громадської відваги, мужності й політичної мудрості політично-освічених людей, які повинні були глибоко вникнути в чергове питання першорядної ваги та не злякатися дати відповідь на нього по совісті і згідно зі своїм найкращим розумінням (частина V) [13, с. 11–15].

Крім того, проект конституції передбачав не тільки детально розписані інституційні механізми формування й діяльності державної влади, а й основи доброчесності публічних службовців. Зокрема, згідно з присягою членів обох Палат Парламенту, останні повинні совісно виконувати свої обов'язки як щирі оборонці й заступники всіх інтересів і прав УНР (§ 54), при цьому вони у своїй діяльності не могли бути пов'язаними жодними інструкціями, а лиш старанністю допомагати добру Батьківщині відповідно до свого найкращого розуміння (§ 55) [13, с. 29–30]. Державним Головою могла бути особа, яка належала до одної з вір християнської релігії (§ 89), мала правдою й по совісті служити Батьківщині (§ 112) [13, с. 39–47]. Загалом цей проект містить надзвичайно велику кількість деталей щодо обрання і призначення посадових осіб (що може бути предметом окремого ґрунтовного дослідження), проте фундаментально текст цієї конституції спирається на високі морально-етичні стандарти представників публічної влади.

З погляду підтримання континуїтету української конституційної традиції варто звернути увагу на Конституційні Закони Карпатської України від 15 березня 1939 р., які, хоча й не містили норм щодо конкретних механізмів поділу влади та доброчесності їх

представників, однак, передбачали в державі республіканізм, шлях обрання президента – Соємом Карпатської України (§ 3, Закон ч. 1), державну мову й символи тощо [14, с. 94–95]. Проте ці документи давали підґрунтя для подальшої співпраці владних представників на основі необхідних морально-етичних засад.

Принцип доброчесності в українській конституційній традиції, зокрема у відповідних конституційних документах, надалі прослідкувати важко, адже до здобуття незалежності України та прийняття спочатку Конституційного договору між Верховною Радою України і Президентом України 1995 р., а надалі Конституції України в 1996 р. дія «советських» конституцій не спиралася на реальну історичну традицію конституційного законодавства, позаяк ці документи не були здатні захистити права людини й відстояти суверенітет України та її самостійність. Тут варто погодитися з думкою професора М. Савчина, що *«радянський підхід радше слід розглядати як відхід від української конституційної традиції, оскільки радянська концепція права була етатистською за своєю природою і суперечила ідеї обмеження владної сваволі та реального забезпечення гарантій прав людини й основоположних свобод, тягlosti української конституційної традиції»* [15, с. 85]. Крім того, навряд чи можна говорити про доброчесність влади в контексті нездатності суддів до захисту прав людини, сваволі інших владних напрямів щодо обмеження людини в розвитку її національної культури, свободи віросповідання тощо. Тому тільки прийнята Конституція України фактично відновила українську конституційну традицію.

Отже, на основі здійсненого дослідження історичних актів конституційного порядку можемо констатувати існування традиції морально-етичних стандартів владних представників в українській конституції. Необхідність цих стандартів проявлялася в різних формах: 1) відповідність християнським чеснотам (e.g. Конституція

1710 р., проект Основного Державного Закону УНР 1920 р., проект О. Ейхельмана); 2) здатність до ухвалення справедливих і незалежних розсудливих рішень (e.g. проект Основного Державного Закону УНР 1920 р., проект О. Ейхельмана); 3) моральна поведінка (e.g. Начерки Г. Андрузького, проект О. Ейхельмана); 4) майнова доброчесність і відсутність приватного інтересу (e.g. Конституція 1710 р., проект О. Ейхельмана) 5) принципи публічності, відкритості і громадської підзвітності влади (e.g. проект М. Міхновського, Закон про тимчасовий державний устій 1918 р.). Крім того, конституції (проекти) залишали широке поле розсуду під час обрання і призначення посадових осіб, крім того, якщо необхідно, відбір за морально-етичними засадами не заперечувався (e.g. Конституція УНР 1918 р., Закон про тимчасовий державний устій 1918 р.).

Отже, в подальших дослідженнях, а також у практиці формування органів публічної влади на основі чинної Конституції України необхідно враховувати принцип доброчесності, який не був виключно запозичений, але впродовж конституційної української практики вироблений, що проходить шлях еволюціонування й розвитку. Крім того, інтерпретація конституційної доброчесності (зокрема, суддів) у спірних питаннях може бути також почасти здійснена через історичну ретроспективу, якщо це не суперечить новітнім і чинним конституційним принципам, оскільки континуїтет конституційної традиції морально-етичних стандартів влади продовжується.

Ключові слова: морально-етичні стандарти, доброчесність, публічна влада, історія конституції, конституційна традиція.

У статті розглянута конституційна традиція морально-етичних стандартів представників публічної влади. Здійснено аналіз важливих конституційних актів (і проектів),

які формували конституційний порядок в Українській державі. Виокремлено морально-етичні засади, що були необхідні для публічних службовців під час формування й діяльності владних органів, та охарактеризовано загальне уявлення про тяглість конституційної традиції доброчесності.

В статті рассмотрена конституционная традиция морально-этических стандартов представителей публичной власти. Осуществлен анализ важных конституционных актов (и проектов), которые формировали конституционный порядок в Украинском государстве. Выделены морально-этические принципы, которые были необходимы для публичных служащих при формировании и деятельности органов власти, и охарактеризовано общее представление о преемственности конституционной традиции добродетельности.

The paper deals with the constitutional tradition of moral and ethical standards of public authority. Important constitutional acts (and drafts), which formed the constitutional order in the Ukrainian state, was analyzed. The moral and ethical principles, which were necessary for public servants in the formation and activity of the authorities, were outlined and a general idea of the continuity of the constitutional tradition of moral integrity was described.

Література

1. Договори і постанови прав і свобод військових між Ясновельможним Його Милості паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорізького, і між генеральними особами, полковниками і тим же Військом Запорізьким з повною згодою з обох сторін. URL: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>.
2. Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. Архіви України. 2010. № 3–4. С. 145–166.
3. Augustin. The City of God. NPNF1-02. St. Augustin's City of God and Christian

- Doctrine. Editor Philip Schaff. New York: The Christian Literature Publishing Co., 1890. 1408 p. URL: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/prnf102.html>.*
4. Томенко М.В. Україна: історія Конституції : навчальний посібник. Київ : Генеза, 2015. 144 с.
5. Костомаров М. Книга буття Українського народу. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Київ : Наук. думка. 1990. Т. 1. С. 250–258.
6. Наброски Конституции Республики, изъятые у Георгия Андрузкого во время обыска в марте 1850 года. URL: <http://nbviyar.gov.ua/asambleya/natonal.php>.
7. Андрузький Г. Другий проект Конституції. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. Київ : Наук. думка. Т. 2. 1990. 696 с.
8. Основний Закон «Самостійної України» спілки народу українського – Проект утворений групою членів Української Народної Партії. 1905. URL: http://nbviyar.gov.ua/asambleya/osnovny_zakon_samostiynoi_ukrainy_1905.php.
9. Конституція Української Народньої Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18?lang=uk>.
10. Закон про тимчасовий державний устрій України. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 84–86.
11. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність Українських земель бувишої Австро-Угорської Монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданні 13 листопада 1918; Закон про виділ Української Ради від 4 січня 1919 року. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 96–97.
12. Проєкт Правительственной Комісії по виробленню Конституції Української Держави – Основний Державний Закон Української Народньої Республіки. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 126–148.
13. Ейхельман О. Проєкт Конституції – Основних Державних Законів Української Народньої Республіки. Київ-Тернів : Видавництво С.У.Д. № 2, 1921. 96 с.
14. Штефан А. Августин Волошин – Президент Карпатської України. Спомини. Торонто : Toronto free press publications LTD, 1977. 208 с.
15. Савчин М.В. Сучасні тенденції конституціоналізму у контексті глобалізації та правового плюралізму : монографія. Ужгород : РІК-У, 2018. 440 с.

